

EK-2 [Metinden]

[7 b]

(1) қыble-gāhıñıznı ziyāret қılıp didār-ı қıyāmetға қа- (2) -lmasun tızraq kiliñ dip қаşıge iki kenīzek қо- (3) -şup yiberdi soñınча қайдun қулнı yiberdi kim (4) tenhā ҳalvetde yernı tapıp begine begimni öltürüp (5) kil didi irse қайдun қул soñınча revān boldı (6) tā neçe menzil yol yürdiler bir қудуқнıñ başıға түşüp (7) nehārı қılıp anda olturup irdiler қайдun қул (8) ғазab-nāk yetip kildi derhāl tiğ köterip oşal iki (9) kenīzekni öltürdi andın soñ begine begimge ҳavāle (10) қıldı irse begine hānım aydı ey cān baba raḥīm қıl- (11) -ğıl bu қарнımdağı beççe yaқındur kim dūnyā yüzige (12) kilgey imdi bu nā-resīdeniğ günāhıdın қорқğıl (13) didi қайдun қул aydı sen oşal beççe sebebi[đin] öler-sen (14) dip tiğ hāvāle қıldı irse ol bī-çāre-i mazlūm-ı (15) nā-tüvān cān vehmidin özin қудуққа таşladı andın (16) soñ қайдun қул bisyār heybet birle aydı kim ey begine begim (17) tızraq қудуқдın қıқğıl yoқ irse miñ pāre

Kaynaklar:

Akar, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Argunşah, Mustafa (2014), *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Bulduk, Üçler (2015), “Timur Hakkında Bilinmeyen Bir Timurname”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Reşat Genç Özel Sayısı I, C.29: 480-487.

Ravşanov, Payan (1990), *Temurnoma*, Çolpan, Taşkent

Sultanbekov, Kutlugzhon (2018), *Āşār-ı Dāstān-ı Emīr Timūr Küregen (Dil Özellikleri - Metin - Dizin)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Şahin, Savaş (2017), *Kıssa-i Temur-Nāme*, Palet Yayınları, Konya.

СЫҒНАКИ ШЕЖЕРЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Зубайда ШАДКАМ**

Аннотация

Қыр-сырлары нақты ашылмай білінбей жатқан материалдық және материалдық емес мәдени мұраларымыздың күн жарығына шығарылуы, дұрыс, нақты білініп танылуындақол жазба жәдігерлер; тарихи мәтіндер және сирек кітаптарды зерттеу өте маңызды. Көп деген қол жазба жәдігерлер; тарихи мәтіндер және сирек кітаптар әр түрлі себептермен зерттеушілердің мамандардың қолына тимей, жетпей қалғанын немесе табылмай отырғанын білеміз. Осындай қолжазба жәдігерлердің бірі: «Сығнаки Шежересі».

Орта Азияда қазіргі Қазақстан Республикасының Оңтүстік аймағында жазылған бұл шежіреге бір қарағанда кісілердің, тарихи, діни тұлғалардың есімдері, жер-су атауларын көреміз. Шежірені зерттеуде ондағы діни, тарихи тұлғалармен мекенжайлар арасында қандай байланыстар бар екенін ол байланыстардың дұрыстығы шындығын дәлелдеу басты міндет болу керек. Әрине мәдени мұра

* Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

зерттеулерінде тарихи деректердің аз немесе жоқтың қасында болуы шежередегі мәліметтерді салыстыруда және растауда қиындық туғызуы мүмкін. Алайда, біз бұл жерде айтылып отырған зертеулердің барлығын жасап көрсете алмаймы. Біздің басты мақсатымыз шежіренің қай тілде, қашан, қай жерде кім жазғанын біліп, мәтін ішінде кездесетін парсы, араб және түркі сөздерін нақтылап көрсету, мәтінде тарихи, діни тұлғалардың есімдерін, шен, лақап, атақтарын, бар болса жер су атауларын да тауып көрсету. Қол жеткізген осы мақсатымыздың нәтижесі тарихшы, тілші, этнограф және дінтанушы ғалымдармен зерттеушілерге зерттеу нысаны болады деген үміттеміз.

Кілт сөз: Сығнаки шежeresің тілі, қол жазба деректер.

Тегтану немесе шежіретану (анатоми/ генеалогиялық) білімі әр қашанда маңызды болған. Себебі әлеуметтік-саяси қарым-қатынастар туыстық, қандастық негізінде болған (еврейлерді еуропадан кетуге мәжбүрлеу, сиунизм, пантуркизм, панарабизм осының мысалдары бола алады).

Ежелгі гректердің қоғамында билік тегті, ақсүйектердің қолында болғандықтан асыл қан, текті ұрпақ аса маңызды еді. Ежелгі Римде де, тұлғалардың/адамдардың тектерін сақтау, қорғау арқылы қоғамдағы таптар белгілі болып қалыптасатын; яғни ақсүйектермен аристократтар төмен таптардан бөлінетін болған. Тіпті адамдардың шыққан тегін зерттейтін бақылайтын жұмысшылар, қызметкерлер болған. Егер кісінің жұмысы не дәрежесі оның тегіне сәйкес келмегендігі айқындалса, ол жұмысын немесе дәрежесін ауыстыруға мәжбүр болатын. Араб тайпалары арасында да тегін білу өте маңызды болған. Кісі өзін таныстыратын кезде тегімен мақтанып таныстыру салты болған. Осы тегін, шежіресін білу негізінде арап тайпаларының ауызбірлігі тұтастығы сақталады екен.

Қазіргі кезде қоғамда болып жатқан өзгерістер әсіресе өндірістік, өнеркәсіптік революциядан кейін бұл саланың мәні де маңыздылығы да арта түсті. Адамдардың өмір сүру шарттарымен жағдайларында пайда болған өзгерістер және қоғамда топтардың қоныс аударуы мысалы: Балқан, Израилде, Ирак Сирия, Ауғаныстан,

Қазіргі күнде шежіре немесе күтекті сақтау және зерттеу бұрынғыға қарағанда оңай және тез жасалады. Туу, үйлену, ажырасу, өлімдерді тіркеп отыратын, жеке куәлік құжаттарды тіркеп шығарып беретін мекемелер қызмет етеді. Тарихшылар тарихи зерттеулерінде, дінтанушылар діни зерттеулерінде шежірелерге өте қатты көңіл аударады. Шежірелер:

- тарихи оқиғаларды алдымызға жәйіп танытып көрсететін негіздеме,
- есімдері бірдей болған адамдарды, тұлғаларды бір бірінен ажырату үшін маңызды дерек. Бұл жүйе арабтар арасында әлі күнге дейін қолданыста. Олар өздерін танытатын кезде әкелерінің есімін қолданады. Мысалы: Абай ұлы Мақсат, немесе қызы деп кісілердің дұрыс тегін мәлімдеуде, табуда қолданылады. Әйел кісі де үлкен баласының (қыз немесе ұл) анасымын деп өзін танытады. Мысалы: Зейнептің анасы. Қазақтар арасында да осыған ұқсас салт бар: Ат тергеу салты.

Тег немесе генеалогиялық мәліметтер әр түрлі формаларда болады: Тізім, диаграмма, шежіре түрлерінде болады. Шежіреде бұрынғы ежелгі ұрпақтар жоғарда кейінгі ұрпақтар төменде орналасқан. Бір ағаш түрінде. Жоғар жағы төмен жағынан жалпақтау, кеңірек болады. Кейбірлерінде тегін көрсететін кісі сол жақта, аталары оң жақта көрсетіледі.

Шежірелердің әр түрлі қалыптары болуы мүмкін. Кей біреулері тек бір кісіге қатысты болуы мүмкін, барлық тараған ұрпақтарын көрсету үшін балалары төмен

жақта өзі жоғарыда тұрады. Төмен жақ кең енді болады, кейбірі бір тектен, рудан шыққан кісілерге арналған болады, кей бірі бір мансап, жұмыс, мамандықта істеген болған кісілерге арналған болады мысалы германияның барлық патшаларыны көрсететін шежіре сияқты.

Қыр сырлары нақты ашылмай білінбей жатқан материалдық және материалдық емес мәдени мұраларымыздың күн жарығына шығарылуы, дұрыс, нақты білініп танылуындақол жазба жәдігерлер; тарихи мәтіндер және сирек кітаптарды зерттеу өте маңызды. Көп деген қол жазба жәдігерлер; тарихи мәтіндер және сирек кітаптар әр түрлі себептермен зерттеушілердің мамандардың қолына тимей, жетпей қалғанын немесе табылмай отырғанын білеміз. Осындай қолжазба жәдігерлердің бірі: «Сығнаки Шежересі».

Орта Азияда қазіргі Қазақстан Республикасының Оңтүстік аймағында жазылған бұл шежіреге бір қарағандакісілердің, тарихи, діни тұлғалардың есімдері, жер-су атауларынкөреміз. Шежірені зерттеуде ондағы діни, тарихи тұлғалармен мекенжайлар арасында қандай байланыстар бар екенін ол байланыстардың дұрыстығы шындығын дәлелдеу басты міндет болу керек. Әрине мәдени мұра зерттеулерінде тарихи деректердің аз немесе жоқтың қасында болуы шежередегі мәліметтерді салыстыруда және растауда қиындық туғызуы мүмкін.

Қазақ халқы шежіреге ерте заманнан қатты көңіл бөлген. Бұның дәлелі ретінде «жеті ата»ның пайда болуын айта аламыз. Шежіренің маңыздылығы мақал-мәтелдерде де анық көрінеді: «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер. Өзін ғана білген ұл құлағы мен жағын жер». Шежіренің мағынасы өте зор. Шежіре арқылы адамның тегі, қоғамдағын орны, мекен-жайы және қоғамға деген қосқан үлесі туралы ақпараттар алуға болады. Шежіренің рөлі қоғамда үлкен. Шежіре халықты бөлінуге емес ағайын-жұртты бірлікке, тұтастыққа және де өз ата тарихын тануға, жеті атаға дейін қан араластырмай халықтың генетикасын таза ұстауға шақырады. Адамның шыққан тегі қоғамда оның әлеуметтік мәртебесін анықтауда маңызды рөл атқарады, белгілі бір тапқа оның қатынасын көрсетеді. Шежіреде тек генеалогия туралы ғана емес, сонымен қатар тарихи топонимика, діни деректер сондай-ақ сол кездегі елдің заңы туралы ақпараттар алуға болады.

Шежіре сөзі арабтың шаджарат «бұтақ, тармақ» деген мағыналарды білдіретін атаудан шыққан. (Аяған ж.б. 2007: 489) Тарихи жылнама, дерекнама, тарих; 2) туыстас, бір руға тән ұрпақтардың таралу жолы; рулық, туыстық кесте; 3) ауыспалы мағынада: көнекөз, көп білетін білгір. (Жанұзақов 2008: 911) Шежіре сөзінің этимологиясын түсіндірудің басқа да нұсқалары бар. «Шежіре». Қазақ тілімен байланыстыра отырып зерттеуші К.Салғараұлы бұл тұжырымдаманы «шеш» және «іре» сөздерінен шыққанын, яғни халықтың генеалогиялық шығу тегінің «ашу» үшін баяндайды. (Алпысбес 2013: 78) Шежіре төменнен бастап жоғарыға көтерілетін, жоғарыдан төмендейтін, ерлер шежіресі және аралас болып өзара бөлінеді. Шежірені зерттейтін ғылым саласы генеалогия болып саналады. Генеалогия термині грек тілінде пайда болып ғылым саласы ретінде 17-18 ғасырларда қалыптасады. (Прохоров 1971:217) Шежірені ұрпақтан ұрпаққа халыққа таратқан адамдарды шежіреші деп атайды. (Прохоров 1971:87) Шежіре екі түрде жеткізілетін болған: жазбаша және ауызша. Қазақ халқы 200-ден астам рудан құралса сол әр рудың өз шежірешісі болған. Шежіреші халықтың түп тарихынан бастап оның тайпа, жүз, руға дейінгі тарихын терең білген. (Прохоров 1971: 4)

Шежірелерді қазақ әдебиетінің түрлерінде кездестіруге болады «ескі сөз», «қария сөз» және өлең, дастандарда. (Алпысбес 2013: 5)

Шежіре барлық халықтарда кездеседі. Мысалы Ресей, Германия, Англия, Франция және көптеген шығыс елдерінде шежіреге байланысты көптомдық кітаптар басылымға шыққан. Совет өкіметі заманында идеологиялық саясат әсерінен қазақ шежіресінің өкінішке орай көп зерттелмегені көрініп тұр. Бұған қарамастан Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров секілді этнолог ғалымдардың зерттеулерінде шежіреге байланысты деректер табуға болады.

Ғисамиддин Сығнақи ғалымның туылған жылы 1132 болып 1199 жылы яғни 67 жасында өмірден өткен. (Сопыбеков 2012:19) Сығанақ қаласы қорғанының күн шығысында 300 метр шамасындай жерге жерленген. Ғисамиддин Сығнақи бірнеше кітапты қатар оқи тура оны жатқа білетін. Ол Отырардың үлкен кітапханасының іс басқарушысы ретінде қызмет атқарған жайлы дәлел бар. (Сопыбеков 2012:22). Ө. Жолымбетов Сұнақ атаны Ислам тарихындағы бірінші әділ халифа Әбу Бәкір Сыддықтың 16-шы ұрпағы деп мәлімдейді.

ҚР Ұлттық кітапханасындағы Сирек Қор бөліміндегі Сығнақи шежіресінің түп нұсқасы біз үшін құнды деректердің бірі. Шежіре парсы тілінде. Ұзындығы 2,5 метр, ені 27 см. 130 жолда Орта Азия қағазында жазылған. Жыртылған төрт жерінен жалғанып өңделген. Арасында жыртық тесік жерлерді жабыстырылып өңделгенін көре аламыз. Өңделген кезде шежіренің мәтіндегі сөздеріне зақым келген. Сондықтан кейбір жолдар мен сөздердің орны ауысып кеткен. Оны төменде берілген суреттерде көруге болады. Шежіренің шеттері жыртылған тозған. Ең соңында 6 мөр және шежірені толықтыратын мәліметтер жазылған. Шежіре мәтінде 1215 және 1250 жылдары һижри күнтізбемен кездеседі. Ал шежіренің соңында 1277 жылы жазылып тұр.

Шежіренің жыртылған жерлерді жабыстырылып жамалғанда жолдар араласып кеткен. Кейбір жерлерде сиясы өшкендіктен сөздер нақты оқылмайды. Мәтіннің басында “осы қасиетті шежіре түп нұсқасынан көшірілді” деп жазылған. Шежіренің бірінші, алғашқы нұсқасы ескі және көне болғандықтан тура дәл көшіріліп жазылғандығы айтылады. Оқушылардан осы нұсқаны оқығанда себебсіз, дерексіз тіл ұзатып, мазақ қылмауын және тіл тигізетіндерден қорғауларын сұрайды автор.

Сөз кездегі әкімдермен әмірлердің алдында осы жаңа нұсқаның көне нұсқамен дәл екендігін расталғанын айтады. Бұл нұсқа, адамдардың ең жақсысы, тақуа, сол кездің имамы, ұлы тұлғасы, рухани және материалдық ғылымдардың маманы, фықых және хадис ғылымдарының бірегей маманы Хазрете Султан Хисамеддин Сықнақидің жазған шежіресі. Сығынақ ата (Султан Хисамеддин Сықнақи) және Хақим ата өз аналары тарапынан Қожа Ахмет Яссеуимен туыс болып келеді.... деп жазылған.

Шежіре парсы тілінде жазылғанымен арасында араб тілінде сөз тіркестер көп кездеседі. Кісі есімдері және жер-су атаулары, түркі сөздері: Мүйізді ата, сүйіндік шайх, Темірхан, Қызыл Қия, Көк Тас, Булдырақ, жайылма, Діни тұлғаларға берілген атақ, лақап сөздер түркі, парсы және араб тілдерінде жазылған. Мысалы: ата, баб, шайх, уали, дәрвүш, Шежірені жазған кісі парсы араб және түркі тілін жақсы білген деп айта аламыз. Себебі, үш тілді бір бірімен араластырып үйлесімді қылып қолдана білген. Бұл жағдай да шежіренің тілін күрделі қылады және зерттеп аудармасын қиындатады. Қазіргі кезде үш тілді бірдей жетік білетін мамандар болмағандықтан осындай тарихи мәтіндерді зерттеу қиынға соғып жатыр.

Дегенмен де қолымыздағы шежіре мәдени мұраларымызды зерттеуде өз үлесін тигізеді деп айта аламыз. Себебі тарихшыларымыздың, зерттеушілеріміздің алдында уақыттың өтуіне, немесе басқа себептер негізінде мәдени мұраларымызға қатысты көп деген белгісіз, білінбей қалған мәселелердің жауабы, шешімі, құпиясы қол жазбаларда, сирек кездесетін тарихи мәтіндерде жатқанын білеміз. Осындай деректердің танылмауы, ашылмай қалуы, немесе жойылып кетуі тарихымызды маңызды сәттерін, кезеңдерін мәңгілік танылмай білінбей кетуіне себеп болар. Тіпті қате жалған тұжырымдарға тіріп тастау да әбден мүмкін болар. Осындай құнды деректердің бірі шежірелер.

Сығнаки шежeresінің кестесі

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Адырбек Сопыбеков, Асан Саркулов, «Ғисамиддин Сығнақи, Тұғырлы Тұлға», Алматы, Мұсылман баспасы, 2012.
2. Александр Михайлович Прохоров, «Большая Советская Энциклопедия», Москва, Советская Энциклопедия баспасы, 1971.
3. Б. Аяған, «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия», Қазақ энциклопедиясы баспасы, Алматы, 2007.
4. Махсат Алпысбес, «Шежіре Казахова: Источники и Традиции», Астана, BG-Print баспасы, 2013.
5. Т. Жанұзақов, «Қазақ Тілінің Түсіндірме Сөздігі», Дайк-Пресс баспасы, Алматы, 2008.
6. روش تحقیق در علوم تاریخی، شارل ساماران، گروه مترجمان، ۴ جلد، مشهد، معاونت فرهنگی، ۱۳۷۰ آستان قدس رضوی،
7. [\(7.06.2019\)](http://www.journal.richest.ir)

RUSYA İMPARATORLUĞUNDAKİ TATARLARIN YAZILI MİRASI: METİN YAYIMI, KATALOGLAMA, DİJİTALLEŞTİRME DURUMU KONUSUNDA BAZI DÜŞÜNCELER

*Uli SCHAMILOGLU**

Özet

İdil-Ural bölgesindeki Müslüman Tatarlar okuma-yazma ve eğitim sahasında çok etkileyici bir tarihe sahiptirler. Müslüman Tatarların dinî eğitime verdikleri yüksek değer eğitim kültürü gibi bir şeye benziyordu. Arap alfabesinde yayım yapılan 1800 yılından itibaren Arapça dinî eserler hem Çağatay dili hem Osmanlı dilinin etkisi altında oluşmaya başlayan Tatar edebi dilinde eserler çok yüksek sayıda yayımlanmaya başladı. Bunun neticesinde 19. yüzyılın devamında ve 20. yüzyılın başında birçok kitap yayımlandı. Günümüzde Tatar tarihinin bu devrini araştıranlar arasında Arap harfli Tatarca metinler üzerinde uzman olan araştırmacı sayısı az olduğu gibi araştırmacılar arasında Arapçaya hâkim olanların sayısı çok daha düşüktür. Bu bildiride University of Wisconsin-Madison'da "National Council of Soviet and East European Research" (NCSEER) desteğiyle gerçekleştirilen mikrofilm projesinden bahsedilecektir.

Anahtar Sözcükler: Kazan Tatarları, proje, mikrofilm, dijitalleşme, kataloglama.

Bugün adları Kazan Tatarları olarak geçen İdil-Ural bölgesindeki Müslüman Tatarlar okuma-yazma ve eğitim sahasında çok etkileyici bir tarihe sahiptirler. 19. yüzyıldan önce genç Tatar erkek çocukları geleneksel dinî eğitim almak için ta Buhara ve Semerkant gibi şehirlere seyahat edip dönünce kendi köylerinde kalıp veya başka bir köye geçip bir mahalledeki mescitte imam ve öğretmen olarak kariyer yaparlardı. Hanımı köyün kız çocukları için ders vererek benzer görevi yerine getirmiş olabilirdi. Şunu iddia edebiliriz ki Müslüman Tatarların dinî eğitime verdikleri yüksek değer eğitim kültürü gibi bir şeye benziyordu. Arap alfabesinde yayım yapılan 1800 yılından -yani başladığı tarihten- itibaren Arapça dinî eserler, Rabguzi'nin *Qisas ül-Enbiya*'sı gibi Türkçe/Tatarca geleneksel eserler ve hem Çağatay dili hem Osmanlı dilinin etkisi altında oluşmaya başlayan Tatar edebi dilinde eserler çok yüksek sayıda yayımlanmaya başladı. Bunun neticesinde 19. yüzyılın

* University of Wisconsin-Madison, USA - Nazarbayev Üniversitesi, Nur-Sultan, Kazakistan